

Скритата икономика в България – мнения и оценки от представители на бизнеса

Васил Бозев*, Ива Райчева**

Резюме: Статията има за цел да представи резултатите от актуално независимо изследване на скритата икономика в България. То е осъществено през ноември 2023 – февруари 2024 г. като анкетно проучване сред представители на бизнеса в страната чрез представителна извадка от 335 предприятия. Основните резултати показват, че оценките за дела на скритата икономика от общия обем на продажбите е между 26% и 50%, като е най-висок в секторите строителство, ресторантьорство и туризъм. Най-често тези практики са свързани с манипулиране на финансовите отчети и наеманата работна сила, за което са налице благоприятни условия най-вече поради корупция, престъпност и безнаказаност, следвани от нелоялна конкуренция и липса на стимули за развитие на частния бизнес.

Ключови думи: скрита икономика, корупция, неформални договори, укриване на данъци.

JEL: E26, H26, O17, K42, D73, J46.

Въведение

„Сивата“ (или още „скрита“) икономика е обект на множество обществени дискусии, научни разработки и проучвания както в България, така и в международен план. Възможностите за нейното ограничаване са сериозно предизвикателство пред нормативната база, правителствата, правосъдието и органите на реда както в миналото, така и в настоящето. Незаконната ѝ същност и значими ефекти върху социално-икономическия живот и финансовото състояние на държавата я правят винаги актуален обект на изследване. Количествената оценка за степента на нейното разпространение е трудна поради несъмненната ѝ прикритост и особено поради факта, че сред икономическите агенти е налице интерес към манипулиране на отчетните данни относно осъществяваните трансакции с оглед намаляване на данъчните задължения.

Целта на статията е да представи основните резултати от актуално анкетно проучване, проведено сред представители на бизнеса относно въпроси и аспекти, свързани със степента и характера на разпространението на скритата

* Васил Бозев е доктор, главен асистент в катедра „Статистика и иконометрия“ на УНСС.

** Ива Райчева е доктор, главен асистент в катедра „Статистика и иконометрия“ на УНСС.

икономика в България към края на 2023 г. Засягат се въпроси, свързани с дела на скритата икономика в стопанския оборот – общо и по сектори, идентифициране на действията, които най-често се асоциират със скритата икономика, и проучване на възможните проблеми пред развитието на бизнеса.

А. Анкетни проучвания сред бизнеса относно скритата икономика в България – кратък преглед

През годините на прехода към пазарна икономика в България този проблем става изключително дискутиран и съществен за развитието на икономиката на страната и формирането на brutния вътрешен продукт. Правени са различни анкетни проучвания сред бизнеса относно скритата икономика в страната. Димитрова (2012, с. 37) твърди, че „В България скритата икономика заема значителни по размер стойности“. Ченгелова (2013, с. 75) в своята разработка посочва под какви имена би могла да се срещне, както сред обществото, така и сред научните среди „сенчеста, сива, нерегистрирана, неофициална, нерегулирана, подземна, неформална, икономика в сянка“.

Според изследване на Центъра за изследване на демокрацията (ЦИД, 2016, с. 3) дефинирането на сивата икономика се основава на два критерия. Според първия критерий сивата икономика „означава производството на стоки и извършването на дейности, които не са разрешени от закона и/или са осъществявани от нелегални стопански субекти. Към тях се отнасят например наркобизнесът, контрабандата, трафикът на хора, търговията с крадени вещи и други видове

престъпна икономическа дейност“, а според втория критерий включва „стопански дейности и резултатите от тях, които не се регистрират и отчитат от упълномощените за това институции (статистически ведомства, данъчна и митническа администрация, органи на местната власт и т.н.)“.

Една от основните теми на проведените изследвания е въпросът: Коя е основната причина, поради която фирмите биха навлезли в „скритата икономика“? Енсте (2003, с. 44) твърди, че „не само увеличението на данъчната тежест и големият брой регулации са причина за преминаване към скрития сектор, а и предпазливата дефанзивна политика по отношение на пазара на труд, насочена към преразпределение броя на работните часове. Допълнителна причина при страните в преход е и липсата на ясно установени и стабилни институции, които стимулират развитието на сенчестия сектор“. Според Икиз (2003) основните фактори, които влияят върху „сивата“ икономика в България в годините на преход, са преходът от планово към пазарно стопанство, домашното производство, застаряващото население и високо социално-осигурително бреме, трансформацията на спестяванията в началото на 90-те в щатски долари, преобладаващите плащания в брой, данъчната тежест и законодателните ограничения.

Goev & Boshnakov (2008, с. 38) посочват като пречки за справяне със сивата икономика обновяването на инфраструктурата, бюрокрацията в страната, неефективното правоприлагане, неблагоприятните демографски тенденции и емиграция на професионалисти,

негъвкавия пазар на труда, както и различните екологични проблеми.

Основен проблем в повечето проучвания са методологията за измерване и събирането на данни. Маринов (2009, с. 372) твърди, че „Измерването ѝ е трудно, тъй като сивата икономика възниква, именно поради стремежа да не бъде измерена и да попадне под контрола на фискалните и правоохранителните органи“. Но това не спира изследователите да продължават да търсят начини за получаване на информация по тази тема.

В емпирично изследване Гоев и Бошнаков (2003, с. 89) успяват да посочат конкретни измервания, свързани със „сивата икономика“.

- ✓ „Всеки шести (17,2%) от работещите посочва дял на допълнителния доход до 10% спрямо договореното.
- ✓ Близко половината посочват допълнителен доход до една трета от основния.
- ✓ Наг 30% от отговорилите декларират наг две трети и дори наг 100% съотношение между допълнителното и договореното заплащане.“

Гоев (2009) отново представя резултати от емпирично изследване, като посочва, че строителството, търговията на дребно и търговията на едро са икономическите сектори с най-голямата скрита икономика.

Ченгелова (2023, с. 139) установява, че „малко повече от една трета от българите в активна трудова възраст са били част от „икономиката в сянка“ през 2021 г.“. Също така Ченгелова (2023, с. 139) твърди, че „в основата на наемането без договор стоят предимно икономически мотиви: за 17,3% от респондентите такъв мотив би бил ако им предложат

висока „чиста сума“. Други 26,5% биха се изкушили да бъдат наети без договор поради това, че дълго време са били безработни и не са имали други предложения за работа. Трети 26,0% изтъкват като мотив за работа без договор възникването в семейството на финансови проблеми. Заслужава да се отбележи, че само 22,2% от респондентите са посочили, че при никакви условия и по никакви причини не биха се наели да работят без договор“. Ченгелова (2023, с. 139) установява също, че „около една трета от икономически активните българи са икономически гевианти – те не само са интернализирали нагласи и мисловни модели за нарушаване на законите и правилата, но и действително прилагат сенчести практики в своето икономическо ежедневие“.

Тази информация е показателна за безспорното разпространение на скритата икономика в България. Неминуемо от годините на преход до днешно време тя заема голям дял от икономиката, като обхватът ѝ е засегнал почти всички направления в икономиката, в по-голяма или по-малка степен.

Б. Основни характеристики на анкетното проучване

Анкетното проучване, чиито резултати са представени в настоящата статия, е източник на емпирични данни от национално представително изследване сред фирмите, регистрирани за осъществяване на стопанска дейност в Република България. Базирано е на случайна извадка от предприятия, стратифицирана по област (ниво NUTS3) и икономическа дейност (категории А3 по КИД) с обем от 335 статистически единици

(предприятията). Разработено е посредством анкетна карта със следните блокове:

- А. Основни данни за фирмата;
- Б. Общи оценки на скритата икономика в България;
- В. Оценки за проявите на скритата икономика в България;
- Г. Възможности за ограничаване на скритата икономика;
- Д. Скритата икономика – ефекти и взаимовръзки.

Периодът на анкетирание е от октомври 2023 до януари 2024 г.

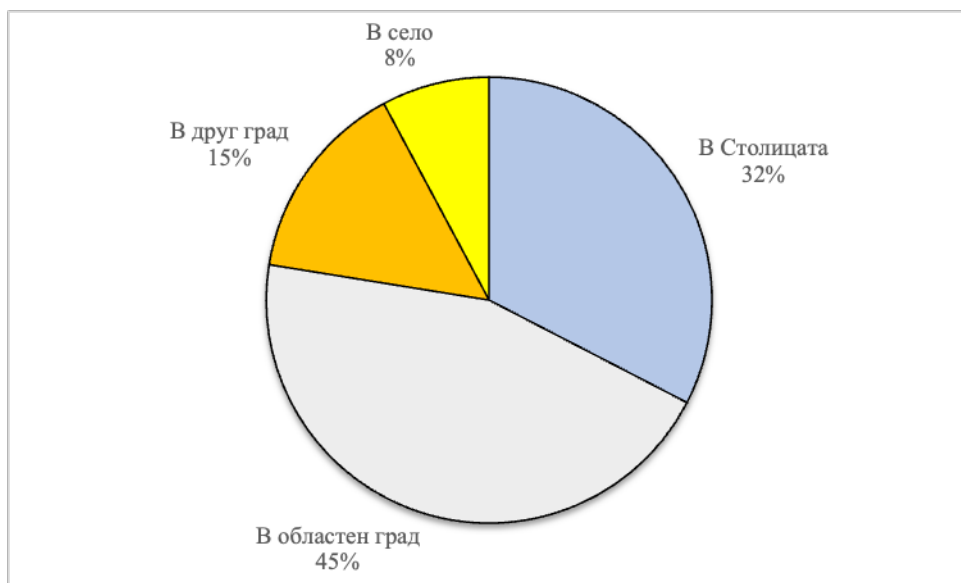
В. Основни характеристики на изследваните предприятия

В тази част от настоящото изследване са разгледани някои характеристики на предприятията като предмет на дейност, правна форма, големина според брой заети лица и гр.

Разпределението на предприятията по тип населено място показва, че най-голям процент от тях (45%) се намират в областни градове. Приблизително 1/3 са концентрирани в столицата. Най-малко предприятия се намират в селата (8%) и в други градове (15%) (фигура 1).

Данните показват значителна концентрация в по-големите центрове – столицата и областните градове, които съставляват 77% от общото разпределение. Това подчертава тенденция на урбанизация на хора поради по-добрите възможности за работа, образование и услуги, а оттам и на повече бизнеси, поради икономическа активност и добра инфраструктура. Селските райони също имат своите предимства поради спокойната си среда и ниски разходи, но пък имат по-ограничени икономически и социални възможности.

Разгледани по области, най-голям процент от предприятията се намират

Фигура 1. Разпределение на предприятията по тип населено място

В София-град (30,3%), следвана от области Пловдив (9,7%), Варна (7,6%) и Бургас (6,9%). С най-малък процент са Силистра (0,9%) и Видин (0,7%).

По предмет на своята дейност най-много представители има в сектор К „Финансови и застрахователни дейности“ (18,0%). Той, заедно със сектори търговия и информационни технологии, представляват 39% от общото разпределение на предприятията. Строителството (7,9%), професионалните услуги (7,0%) и транспортът (5,0%) също имат значителен дял в общото представителство. Други сектори, като образование, здравеопазване и държавни услуги, имат по-малки дялове,

което подчертава специфичната им роля в икономиката (таблица 1).

Агрегирани на по-ниско ниво (НСИ, Агрегирана номенклатура на икономическите дейности на ниво А3), 83% от предприятията оперират в дейност „Услуги“, 13% в дейност „Индустрия“, а останалите 4% в „Селско, горско и рибно стопанство“.

Вероятно заради гъвкавостта си, най-популярната правна форма на организация сред предприятията е „Еднолично дружество с ограничена отговорност“ (ЕООД) – 56%. Два пъти по-малко са съвместните бизнеси под формата на „Дружество с ограничена отговорност“ (ООД) – 26%. „Едноличните търговци“ (ЕТ)

Таблица 1. Разпределение на предприятията по предмет на дейността си

Основен предмет на дейност	Процент	Ниво А3	Процент
А: Селско, горско и рибно стопанство	3.9%	Селско,...	4%
В: Промисленост – Добивна	0.1%	Индустрия	13%
С: Промисленост – Преработваща	4.1%		
Д: Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газ. горива	1.3%		
Е: Доставка на води, канализационни услуги, управление на отпадъци	0.0%		
Ф: Строителство	7.9%		
Г: Търговия, ремонт на автомобили и мотоциклети	10.6%	Услуги	83%
Н: Транспорт, складиране, пощенски услуги, спедиция	5.0%		
И: Хотелиерство и ресторантьорство	3.1%		
Ј: ИТ, комуникации, творчески продукти	10.5%		
К: Финансови и застрахователни дейности	18.0%		
Л: Операции с недвижими имоти	3.1%		
М: Професионални услуги, проучвания, научни изследвания	7.0%		
Н: Административни дейности	2.9%		
О: Държавен/Общински сектор	0.8%		
Р: Образование	2.4%		
Q: Хуманно здравеопазване и социална работа	2.9%		
Р: Култура, спорт и развлечения	3.0%		
С: Друга специфична дейности (непосочена по-горе)	13.5%		

заемат 9%, а най-малък дял заемат най-големите предприятия – „Акционерните дружества“ (АД) – 4%. Други специфични юридически форми (5%), различни от посочените, също играят важна роля в икономиката на страната.

Голяма част от разглежданите предприятия са малки по размер. Повече от 90% от тях разполагат с по-малко от 10 заети лица на постоянен трудов договор. Големите структури с над 250 заети лица са рядкост и в тази извадка те съставляват 0,2% (фигура 2).

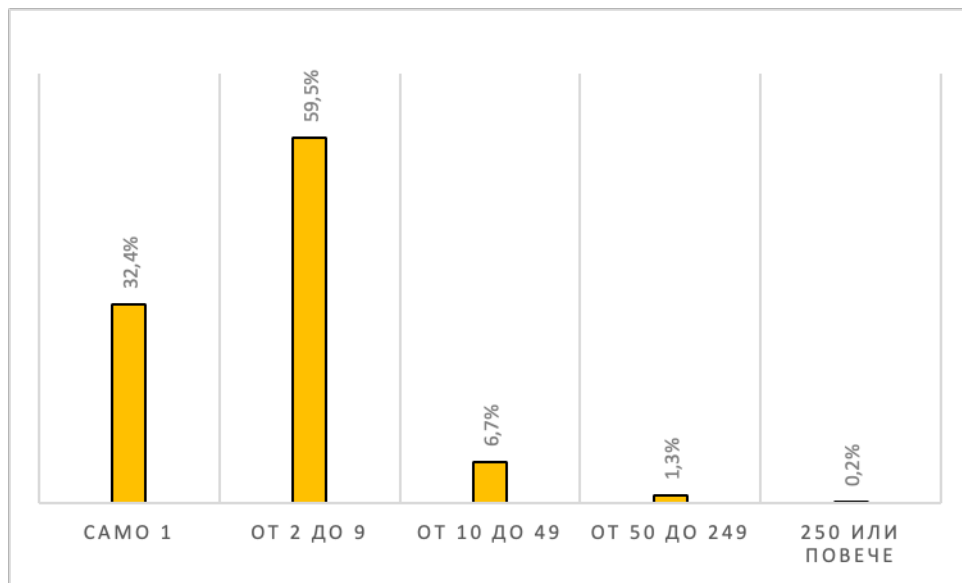
Тези данни може да бъдат полезни за изясняване на структурата и разпределението на предприятията в различен контекст и в зависимост от целите на дадено изследване.

Г. Основни резултати относно скритата икономика

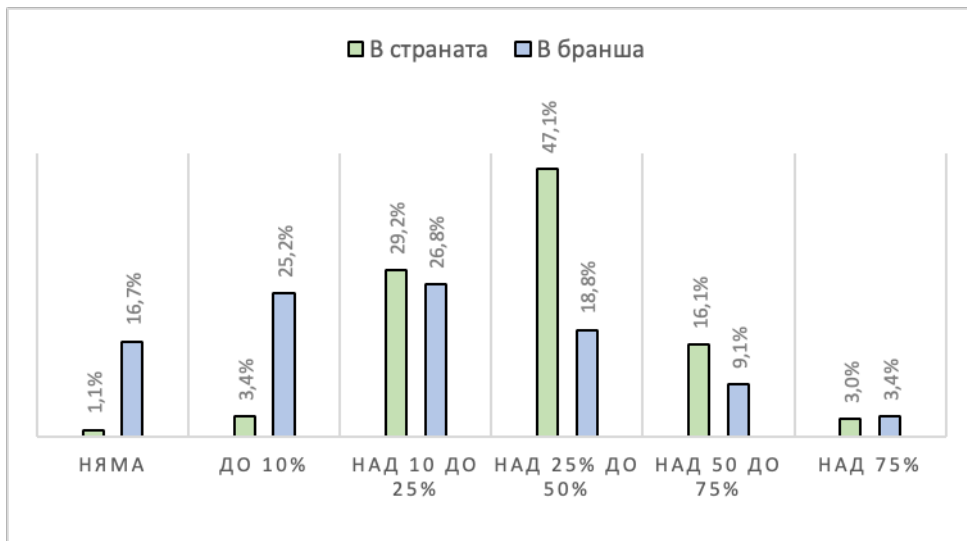
Почти половината (47.1%) от предприятията вярват, че скритата икономика

е между 26% и 50%, което подчертава сериозния мащаб на този феномен. Около 1/3 вярват, че скритата икономика има умерено присъствие – между 11% и 25%. Много малка част от анкетираните смятат, че всичко се отчита (1,1%) или че скритата икономика е под 10% (3,4%) (фигура 3). Това означава, че като цяло общото възприятие на бизнеса е за наличие на съществени нива на скрита икономика.

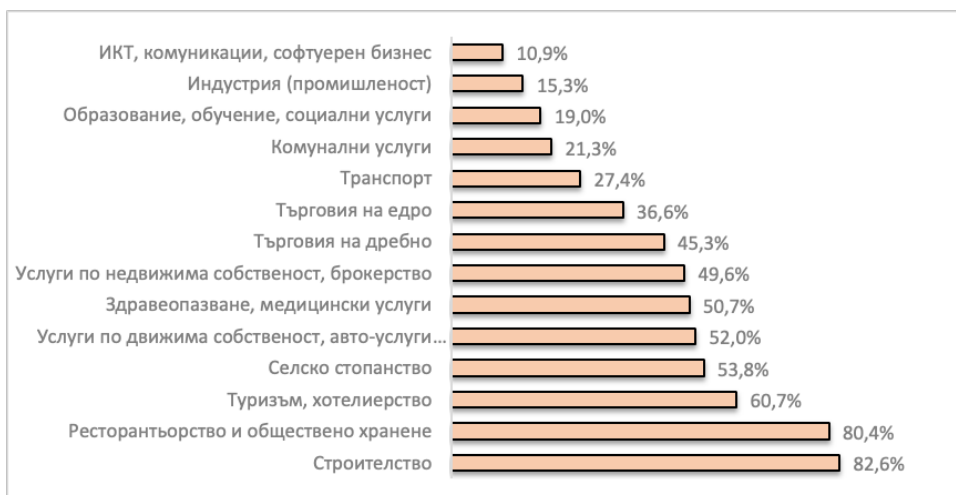
В същото време, по отношение на дела на скритата икономика в бранша, в който се намират, предприятията са по-оптимистични за нейния размер. Основно отговорите са раздвоени между това тя да бъде до 10% (25,2%) или между 11% и 25% (26,8%). Тук и делът на бизнеса, който смята, че няма скрита икономика, е доста по-осезаем и възлиза на 16,7%. Като цяло, предприятията смятат, че нивото на скритата икономика в техния

Фигура 2. Разпределение на предприятията по брой заети лица

Фигура 3. Мнение на предприятията за дела на скритата икономика в страната

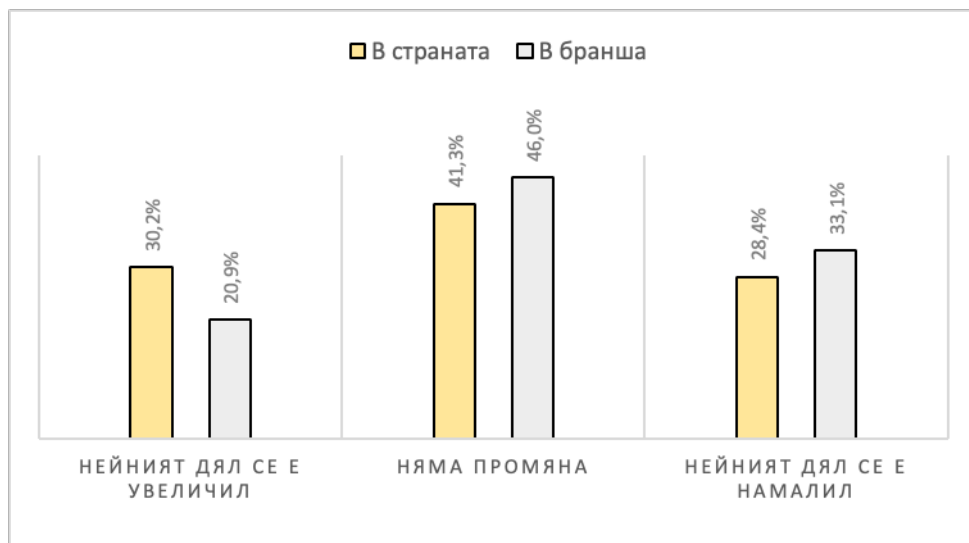

Фигура 4. Мнение на предприятията за дела на скритата икономика по сектори

бранш е по-ниско, отколкото в страната (фигура 4).

Ако се разгледа скритата икономика по сектори, 4 от всеки 5 човека смятат, че най-голям е дялът на скритата икономика в сектори „Строителство“ (82,6%) и „Ресторантьорство и обществено

хранене“ (80,4%). Причината за високия процент може да се дължи на високото ниво неофициални договори, мобилност на работната ръка и плащанията в брой. Всеки втори пък смята, че най-голям е дялът на скритата икономика в сектори „Туризм и хотелиерство“ (60,7%) и

Фигура 5. Изменение в дела на скритата икономика в сравнение с дела от преди 5 години

„Селско стопанство“ (53,8%), които се характеризират със сезонни работници и неформална заетост.

С най-малко усещане за скрита икономика са сектори „ИКТ, комуникации, софтуерен бизнес“ (10,9%), „Промисленост“ (15,3%) и „Образование, обучение, социални услуги“. Вероятно това се дължи на строгите регулации и високата прозрачност в тях (фигура 5).

Приблизително 1/5 от предприятията в бранша и 1/3 от предприятията в страната смятат, че сивата икономика е нараснала спрямо нивата отпреди 5 години. В същото време 1/3 от предприятията в бранша и 1/4 от тези в страната смятат, че делът на неотчетената икономика е намалял. Преобладаващият дял и за двете групи обаче е, че няма съществена промяна в нивата. Това мислят 41,3% от предприятията и 40,6% от предприятията в браншовете си.

На скалата от 1 до 5, където по-висока стойност означава по-често срещана

практика, са получени следните резултати. Най-честата практика е наемане на работници с допълнителни уговорки. Това позволява да се манипулират условията на труд и да се избегне пълното изпълнение на трудовото законодателство. Втората най-честа практика е да се отчита по-малка печалба. Това намалява данъчната тежест, като се манипулира отчетеният финансов резултат. Друг способ е да бъдат отчитани по-ниски обороти от реалните. Това също води до плащане на по-малко данъци от дължимите към хазната. Много често срещано в малките и средните предприятия е да се укриват приходи, като не се издават фактури или касови бележки. Изброените действия се доближават до средна стойност 3, което означава, че приблизително всеки втори бизнес се среща в своята практика под някаква форма с тях (таблица 2).

На скалата от 1 до 5, където по-висока стойност означава по-сериозен проблем,

Таблица 2. Средни стойности на срещане на изброените действия, като част от скритата икономика

Действие	Средна
Осъществяване на нелегален внос или износ	1.62
„Източване“ на ДДС	1.67
Осъществяване на бартерни сделки	1.73
Извършване на парични плащания по големи сделки в брой	1.82
Възлагане на поръчки без редовен конкурс/търг	2.12
Даване/получаване на подкупи	2.25
Укриване/неплащане на мита, данъци, акцизи, ...	2.28
Наемане на работник без договор	2.31
Неиздаване на фактури/касови бележки	2.61
Отчитане на по-ниски обороти от реалните	2.64
Отчитане на по-малка печалба от реалната	2.82
Наемане на работник на тр. дог. със „скрити клаузи“ и доп. устни уговорки	2.90

Таблица 3. Средни стойности на възможните проблеми за развитие на бизнеса

Проблем	Средна
Външни фактори (войни, бежанци, ЕС и др. подобни)	2.78
Влияние на силови групировки в икономиката	3.08
Емиграция, липса на работна сила	3.20
Ниски доходи и платежоспособност	3.23
Политическа криза, нестабилност	3.23
Липса на стимули за развитие на частния бизнес	3.35
Нелоялна/незаконна конкуренция	3.48
Корупция, престъпност, безнаказаност	3.60

са получени следните резултати. Според тях, корупцията, престъпността и безнаказаността са най-сериозните проблеми за бизнеса. Те подкопават правовия ред, увеличават разходите за бизнеса и създават несигурна бизнес среда, като влияят негативно на доверието и инвестиционния климат в страната. Следващият по важност проблем е свързан с нелоялната и незаконна конкуренция, която изкривява пазара и създава несправедливи предимства за некоректните играчи. Липсата

на достатъчни стимули за развитие пък затрудняват иновациите, растежа и инвестициите на предприятията. Политическата нестабилност и ниските доходи заемат едно и също място в подредбата на проблемите. Едното ограничава потреблението и пазарните възможности на бизнеса, а другото му създава проблеми с планирането, породени от несигурност. Последното е особено актуално с оглед на това, че за последните 4 години в страната има управление от 5

служебни правителства. Емиграцията и липсата на квалифицирана работна сила са други сериозни проблеми за бизнеса, особено в отрасли, които зависят от специфични трудови умения. Същото се отнася и за нарушението на нормалното функциониране на пазара чрез заплахи, изнудване и насилие. На последно място предприятията поставят международните конфликти, миграционни кризи и др. Може би този проблем засяга само някои сектори, които се влияят по-силно от геополитическата обстановка (таблица 3).

Всички изброени проблеми надвишават или са близки до средна стойност 3, което означава, че всеки втори бизнес го е посочил като важен.

Заклучение

Почти половината от анкетираните представители на бизнеса в България допускат, че скритата икономика е между 26% и 50%. В същото време, отнасяйки тази оценка към техния бранш, те посочват често по-ниски нива. Около 1/3 от респондентите смятат, че дялът на скритата икономика се е повишил, което може да се приеме за тревожно и изисква по-ефективни и целенасочени усилия.

Секторите с по-високо ниво на неформална заетост, сезонна работа и висока мобилност на работната ръка са по-податливи на скрита икономика. За справяне с този проблем е необходимо подобрене на регулациите, повишаване на контрола и стимулиране на формализацията на заетостта, особено в секторите с най-високи нива на скрита икономика, които според данните са строителството, ресторантьорството и туризмът.

Най-често срещаните неправомерни действия са свързани с манипулиране на

финансовите отчети и условия на труд. Това включва отчитане на по-малка печалба, по-ниски обороти, неиздаване на фактури и касови бележки, както и наемане на работници на договори с допълнителни неофициални договорки. Тези практики са широко разпространени и представляват сериозно предизвикателство за икономиката, тъй като водят до значителни загуби за държавния бюджет и нарушаване на правата на работниците.

Корупцията, престъпността и безнаказаността, следвани от нелоялната конкуренция и липсата на стимули за развитие на частния бизнес, се идентифицират като най-сериозните проблеми пред бизнеса. Тези проблеми подкопават основите на икономическата стабилност и затрудняват нормалното функциониране и растеж на предприятията. Решаването на тези въпроси изисква значителни усилия за подобряване на правовия ред, регулациите и подкрепата за частния сектор, както и за повишаване на доходите и политическата стабилност в страната.

Като цяло, увеличаването на сивата икономика води до намаляване на данъчните приходи, неравнопоставеност на трудовия пазар, намаляване на качеството на обществените услуги и увеличаване на социалните неравенства. Това налага проява на устойчива воля и целенасочени политики от страна на държавата, както и усилия от страна на бизнеса, за нейното ограничаване.

Публикацията съдържа резултати от изследване, финансирано със средства от фонд НИД на УНСС, договор № НИД НИ-29/2023.

Цитирани източници (References):

1. Гоев, В. & Бошнаков, В. (2003). Оценка на размера на скритата икономика в България. Център за изследване на демокрацията, София.
(Goev, V. & Boshnakov, V. (2003). Otsenka na razmera na skritata iкономика v Bulgaria. Tsentar za izsledvane na demokratsiyata, Sofia)
2. Димитрова, Т. (2012). СИГНАЛНИ ПАРАМЕТРИ НА СКРИТАТА ИКОНОМИКА В БЪЛГАРИЯ. *Алманах Научни изследвания*, 18, с. 24-37.
(Dimitrova, T. (2012). SIGNALNI PARAMETRI NA SKRITATA IKONOMIKA V BULGARIA. *Almanah Nauchni izsledvania*, 18, s. 24-37)
3. Енсте, Д. (2003). Икономиката в сянка на институционалните промени в страните кандидат-членки на ЕС – „двустълбовата“ стратегия за посрещане на бъдещите предизвикателства. Център за изследване на демокрацията, София.
(Enste, D. (2003). Ikonomikata v syanka na institutsionalnite promeni v stranite kandidat-chlenki na ES – “dvustalbovata” strategia za posreshtane na badeshtite predizvikatelstva. Tsentar za izsledvane na demokratsiyata, Sofia)
4. Икиз, А. (2003). Сенчестата икономика в България и Турция. Сравнителен анализ. Център за изследване на демокрацията, София.
(Ikiz, A. (2003). Senchestata iкономика v Bulgaria i Turtsia. Sravnitelen analiz. Tsentar za izsledvane na demokratsiyata, Sofia)
5. Маринов, А. (2009). Измерване на сивата икономика в България за периода 2000-2005 година. *Управление и устойчиво развитие*, 24 (3-4), с. 372-378.
(Marinov, A. (2009). Izmervane na sivata iкономика v Bulgaria za perioda 2000-2005 godina. *Upravlenie i ustoychivo razvitie*, 24 (3-4), s. 372-378)
6. НСИ (2024). Агрегирана номенклатура на икономическите дейности на ниво А3. Уеб адрес: <https://www.nsi.bg/bg/content/7/basic-page/агрегирани-номенклатури>
(NSI (2024). Agregirana nomenklatura na iкономическите deynosti na nivo A3. Ueb adres: <https://www.nsi.bg/bg/content/7/basic-page/агрегирани-номенклатури>)
7. ЦИД (2016). Индекси на скритата икономика в България 2002-2015 г.: Резултати и методологически бележки. Център за изследване на демокрацията, София.
(TSID (2016). Indeksi na skritata iкономика v Bulgaria 2002-2015 g.: Rezultati i metodologicheski belezhki. Tsentar za izsledvane na demokratsiyata, Sofia)
8. Ченгелова, Е. (2013). Холистичен подход за изследване на „икономиката в сянка“. *Народностопански архив*, бр. 1/2013, с. 71-89.
(Chengelova, E. (2013). Holistichen podhod za izsledvane na „ikonomikata v syanka“. *Narodnostopanski arhiv*, br. 1/2013, s. 71-89)
9. Ченгелова, Е. (2023). Включеност в „икономиката в сянка“: имажинерна психологическа готовност и реално участие. *Икономически и социални алтернативи*, 4, с. 124-142.
(Chengelova, E. (2023). Vkllyuchenost v “ikonomikata v syanka”: imaginerna psihologicheskа gotovnost i realno uchastie. *Ikonomicheski i sotsialni alternativi*, 4, s. 124-142)

10. Goev, V. (2009). Estimating the hidden economy in Bulgaria. *South-East Europe Review*, 1, pp. 79-95.
11. Goev, V. & Boshnakov, V. (2008). Grey economy and perspectives of Bulgarian businesses development in the EU accession period. *Ekonomika*, 84, pp. 29-39.

Skritata iekonomika v Bulgaria – mnjenja i otsenki ot predstaviteli na biznesa

Vasil Bozev, Iva Raycheva

The Hidden Economy in Bulgaria – Opinions and Assessments from Representatives of the Business

Vasil Bozev, Iva Raycheva

Abstract: The article aims to present the results of an up-to-date independent study of the hidden economy in Bulgaria. It was carried out between November 2023 and February 2024, as a survey among business representatives in the country through a representative sample of 335 enterprises. The main results show that the estimated share of the hidden economy in the total sales volume is between 26% and 50%, the highest in the construction sector, catering, and tourism. Most often, these practices are associated with manipulation of the financial statements and the employed workforce for which they are favorable conditions mainly due to corruption, crime, and impunity followed by unfair competition and a lack of incentives for private business development.

Key words: hidden economy, corruption, informal contracts, tax evasion.

JEL: E26, H26, O17, K42, D73, J46.